

Ю.Д. КЛЕОПОВ ТА СУЧАСНА БОТАНІЧНА НАУКА

Міжнародна наукова конференція
(Київ, 10–12 листопада 2002 р.)

Ім'я Юрія Дмитровича Клеопова — визначного ботаніка початку ХХ століття тривалий час замовчувалося, а його праці були відомі лише вузькому колу фахівців. Тож завдання сучасних дослідників — визначити справжнє місце у науці цього геніального, досі неперевершеного дослідника проблем походження і розвитку генетичних комплексів рослинного світу, оцінити наукові здобутки започаткованого ним ботанічного напрямку. Саме це завдання визначило тему міжнародної наукової конференції «Ю.Д. Клеопов та сучасна ботанічна наука», скликаній з нагоди вшанування 100-річчя від дня народження професора Ю.Д. Клеопова. Вона була організована Інститутом ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, Українським фітосоціологічним центром та Українським ботанічним товариством.

Відкриваючи конференцію, директор Інституту ботаніки академік НАН України К.М. Ситник висвітлив основні віхи творчого шляху Ю.Д. Клеопова як яскравого представника когорти видатних ботаніків України ХХ ст., проаналізував роль ученого у формуванні геоботанічної школи.

Флорист, систематик, геоботанік, ботаніко-географ та флорогенетик Ю.Д. Клеопов (1902–1943) був учнем академіка О.В. Фоміна — фундатора Ботанічного кабінету і Гербарію УАН (попередник Інституту ботаніки НАН України). Вчений пройшов шлях від молодшого наукового співробітника Ботанічного кабінету до завідувача відділу геоботаніки та директора Інституту ботаніки. Наукову діяльність він поєднував з педагогічною, працюючи асистентом і доцентом Київського лісового інституту, згодом — професором і завідувачем кафедри геоботаніки і систематики вищих рослин Харківського університету.

Професор Ю.Д. Клеопов — ботанік світового значення. «Жодна галузь цієї науки не лишалася поза його компетенцією. Тонкий систематик, флорист, він детально знав флору не лише України, а й усієї Росії, Балканського півострова, Центральної Європи... Ю.Д. Клеопов володів величезною ерудицією в різних галузях природознавства... Він автор блискучих гіпотез, що містять глибокі узагальнення і ґрунтуються на винятковому знанні рослинності, на його особистих, безпосередніх спостереженнях ...», — писали у некролозі у 1943 р. учні та колеги вченого.

Ім'я Ю.Д. Клеопова тривалий час лишалося забутим, оскільки він працював в роки війни на окупованій території і трагічно загинув. Лише у 90-х роках стараннями його вдячної учениці професора Д.М. Доброчаєвої була написана наукова біографія вченого і опублікована головна праця його життя — «Анализ флоры широколиственных лесов европейской части СССР». А у збірнику матеріалів конференції, про яку ми розповідаємо, надруковані статті Ю.Д. Клеопова «Karte botanisch-geographischer rayons der Ukraine», «Про єдиний буковий ліс на Україні», «География и экология полевых сорняков Украины» та ін.

Найбільший внесок у ботанічну науку вчений зробив як флорист, систематик, геоботанік, ботаніко-географ, флорогенетик. Він автор оригінальних ідей і поглядів на походження флори і рослинності неморальних лісів Євразії, один із неперевершених знавців рослинного світу України, флори широколистяних лісів Східної Європи, тонкий і спостережливий систематик, який описав цілу низку нових для науки таксонів судинних рослин.

Так, у праці «Перигляциальные степи» (1941) він дійшов висновку, що найхарактернішим доміантним представником реліктових ценозів перигляціальних степів слід визнати не степовий овес (*Avenastrum desertorum*), а осоку низьку (*Carex humilis*). Перигляціально-степові асоціації рослин цього виду вчений об'єднує у реліктовий ланцюг *Caricion humilis*. Найдавнішою рослинною формацією за участю *Carex humilis* він визнає «гірські сосняки» (за визначенням Д.І. Литвинова), а також степові деривати без сосни в анклавах Східної Європи. Серед реліктових видів з розірваними ареалами «гірських сосняків» Ю.Д. Клеопов розрізняє дві основні групи — гірську мезофільну та скельно-степову мезофільну. Більшість видів гірської групи, на його думку, належать до східноазійського гірського генетичного елемента, а в скельно-степовій групі частина видів представлена середньоазійськими генетичними елементами, частина — східноазійськими або сибірськими. Вчений вважає, що «реліктова компанія гірськососнових і дериватних степових асоціацій за участю *Carex humilis* є азійським мігрантом у флорі Європи».

В іншій класичній роботі «Основные черты развития флоры широколиственных лесов европейской части СССР» (1941) Ю.Д. Клеопов заперечує строкатий та змішаний характер третинної рослинності європейської частини СРСР і стверджує, що помірна широколистянолісова флора Європи склалася під впливом двох генетичних центрів — східноазійського та північноамериканського, тоді як пізньопліоценова широколистянолісова флора середньої частини помірної зони Євразії генетично пов'язана з тургайською флорою. Дослідник розробив класифікацію географічних елементів: у лісовій флорі він виділяє неморальний, бетулярний і кверцетальний генетичні елементи та докладно розглядає їх взаємовідносини і генезис; розрізняє такі типи геоелементів, як космополітичний, субтропічний, бореальний, південносибірський, європейський, гірськоазійський, гірськоєвропейський, високогірний, атлантичний, середземноморський, іранський, номадійський (степовий), туранський (арало-каспійський), середньоазійський. Більшість класифікаційних одиниць, виділених Ю.Д. Клеоповим, визнана вітчизняними і зарубіжними флористами. Як тонкий знавець флори, особливо південних регіонів України, Юрій Дмитрович описав значну кількість нових для науки таксонів (видів, підвидів, різновидностей).

Саме творчий доробок видатного ботаніка був у центрі уваги всіх учасників конференції. Академік НАН України Ю.Р. Шеляг-Сосонко виступив з доповіддю «Наукова спадщина професора Ю.Д. Клеопова». Він підкреслив величезний діапазон наукових інтересів ученого, який досліджував проблеми не лише геоботаніки, а й суміжних з нею дисциплін — систематики і філогенії, ботанічної географії, палеоботаніки, флорології та еволюції флори і рослинності. Причому його праці мають і методичне значення, оскільки є яскравим прикладом синтетичного підходу до вивчення будь-якого природного явища в усіх його численних зв'язках, вчать логічній послідовності аналізу матеріалів інших дослідників і побудові доказів, можуть бути зразком з'ясування сутності того чи іншого природного об'єкта на основі широкої зональної системи.

Аналізуючи творчий стиль Ю.Д. Клеопова, доповідач підкреслив, що він формулював свої висновки аргументовано і послідовно, на базі великого фактичного матеріалу, передусім генетичних зв'язків видів з різних центрів походження, залучення даних різних галузей

знань. Саме це дало йому змогу переглянути багато усталених на той час концепцій виникнення і становлення на просторах Східноєвропейської рівнини степів і лісів. Навіть в очевидні зв'язки рослинних угруповань з певними типами ґрунтів він вніс чимало нового, насамперед у питання генезису цих зв'язків та факторів, які їх зумовлюють, і, що принципово важливо, показав розвиток степів і лісів як цілісне, закономірне явище. Вчений довів, що цілісність природних об'єктів є їх атрибутивною, одвічною властивістю, зумовленою всім еволюційним розвитком. Забезпечується ця цілісність численними зв'язками різного генезису, значення і ступеня прояву. Таким чином, Ю.Д. Клеопов реалізував на практиці методологію синтетичного підходу.

У спільній доповіді докторів біологічних наук В.В. Протопопової, В.А. Соломахи та кандидата біологічних наук М.В. Шевери «Юрій Клеопов: штрихи до портрета» детально і всебічно висвітлено життєвий і творчий шлях ученого. Спираючись на архівні матеріали, рукописи, вірші Юрія Дмитровича, збережені його родиною, а також нечисленні мемуари та спогади, автори відтворили образ цієї багатогранної особистості. Високий інтелект і наукова ерудиція гармонійно поєднувалися у Ю.Д. Клеопова з романтичним сприйняттям життя, природи, потягом до мистецтва і поезії. Душевна краса і відкритість характеру приваблювали до нього багатьох людей.

Доктор біологічних наук В.І. Мельник у доповіді «Юрій Дмитрович Клеопов у спогадах Генріха Вальтера» навів цікаві факти щодо високої оцінки творчості українського вченого визнаним дослідником рослинного покриву Європи, ботаніком та екологом професором Г. Вальтером, розповів про їхні зустрічі в Києві під час війни.

Спогадами про життя вченого поділилися запрошені на конференцію родичі Ю.Д. Клеопова — племінники: доктор медичних наук Є.М. Вовченко, кандидат технічних наук Ю.Ф. Шкворець, а також племінниця дружини вченого, доктор мистецтвознавства Р.О. Лисенко. Їхні розповіді містили багато цікавих епізодів з життя вченого. Виявляється, у гімназійні та студентські роки він не тільки захоплювався ентомологією, а й виступав в аматорських театральних виставах, а вже у зрілому віці почав писати вірші, в яких оспівував природу, чудово декламував лірику, захоплювався оперною музикою і романсами, вміло грав у шахи, разом із дружиною — ботаніком Є. Полонською — відвідував студію танців при Будинку вчених Академії наук. Усі, хто знав його, відзначали надзвичайну привабливість цієї людини, порядність, високі моральні якості, силу волі, енергію, які поєднувалися з романтичністю, схильністю до веселих розіграшів, дотепних жартів.

Після меморіальної частини конференції відбулися засідання, на яких обговорювалися суто наукові проблеми. Тут було представлено 62 доповіді, розподілені за трьома розділами: «Спадщина Ю.Д. Клеопова», «Стежками Ю.Д. Клеопова» та «Зберегти для майбутнього». Вони містили оригінальні матеріали з флористики, систематики, геоботаніки, фітоценології, екології, созології, історії науки тощо. Зокрема, на пленарних засіданнях були заслухані доповіді: доктора біологічних наук Я.П. Дідуха «Теоретичні проблеми еволюції рослинного покриву», а також кандидатів біологічних наук І.С. Івченка «Ю.Д. Клеопов як дослідник деревних рослин», О.О. Кагало «Історичні передумови формування раритетної компоненти рослинного покриву Волино-Поділля», С.Л. Мосякіна «Рід *Salsola sensu lato (Chenopodiaceae)* у світлі дискусії про походження євразійських пустельних флор», В.А. Онищенко «Сучасний стан розробки класифікації угруповань порядку *Fagetalia sylvaticae* Pawl. 1928 території України», М.М. Федорончука та М.В. Шевери «Науковий доробок професора Ю.Д. Клеопова у вивченні гвоздичних флори України», О.Є. Ходосовцева «Ліхеноценотичні елементи в ліхенофлорі кам'янистих відслонень Кримського півострова».

На секційних засіданнях розглянуто численні доповіді, присвячені дослідженням питань генезису, синтаксономії, динаміки та екології рослинного покриву.

До конференції видано два збірники. Один з них — «Ю. Д. Клеопов (1902–1943): до 100-річчя від дня народження» (укладачі В.В. Протопопова, М.В. Шевера) — охоплює біографічні матеріали, не відомі раніше рукописи наукових праць та віршів ученого, спогади його сина і родичів, світлини. Другий збірник містить матеріали наукових доповідей «Ю.Д. Клеопов та сучасна ботанічна наука» (головний редактор Я.П. Дідух).

Учасники конференції прийняли резолюцію, в якій зазначено, що наукові ідеї Ю.Д. Клеопова активно розвиваються в різних установах України (Києві, Львові, Херсоні, Одесі, Сімферополі, Умані, Чернігові, Сумах та інших містах). Констатовано, що нові покоління ботаніків продовжують досліджувати напрями, започатковані вченим у геоботаніці та флористиці (насамперед еволюційне вивчення рослинного покриву), однак доробок Юрія Дмитровича у систематиці ще не знайшов активного подальшого розвитку. В резолюції підкреслюється необхідність пропагувати ідеї Ю.Д. Клеопова серед студентської молоді, для чого слід внести відповідні доповнення до вузівських програм з геоботаніки, флористики, систематики рослин. Конференція ухвалила присвоїти ім'я Ю.Д. Клеопова Відділу геоботаніки Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, заснованому ним у 1931 р., про що буде порушено клопотання перед Президією НАН України.

Д. ДУБИНА,
доктор біологічних наук,

А. КУЗЕМКО,

В. ПРОТОПОПОВА,
доктор біологічних наук,

М. ШЕВЕРА,
кандидат біологічних наук,

Ю. ШЕЛЯГ-СОСОНКО,
академік НАН України
(Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України).